

sehe ontwikkeling. Hij versterkt er onder andere de van hem bekende kijk op de monetarisering van Indonesië mee, maar of hij op die manier zijn gelijk ook in andere kwesties kan halen schijnt hijzelf een beetje te betwijfelen. Mackie's artikel voert ons op het terrein van de demografie — een gebied waarvoor ik een blinde vlek heb en waarover ik dus moet zwijgen. Ik doe dat ook over Lindblads eigen bijdrage over de buitengewesten, niet vanwege de een of andere blinde vlek maar omdat de auteur daaroverhet zijne elders uitvoerig onder woorden heeft gebracht. Resteert de evenwichtige beschouwing te vermelden die Lesley Potter heeft gewijd aan de overlevingsstrategieën van de bevolking in Zuid-Borneo, waarin migratie in de loop der tijden van cruciale betekenis was.

Volgens Lindblad moeten de elkaar opvolgende conferenties fungeren als evenzoveel stapstenen naar het uiteindelijke doel: een nieuw internationaal handboek over de moderne economische geschiedenis van Indonesië. Met alle respect voor wat in deze eerste conferentie op tafel is gelegd valt toch te betwijfelen of dit de manier is om dat doel te bereiken. Vooralsnog — het is geen verwijt — ontbreekt het aan voldoende systematische samenhang. Tot nu toe is alleen heel overtuigend afgerekend met oudere opvattingen, denkbeelden en zienswijzen. Maar een nieuw handboek dat uitdrukking geeft aan een nieuwe consistente kijk op zaken is voorlopig nog niet in zicht.

P. W. Klein

H. A. Muntjewerff, *De spil waar alles om draaide. Opkomst, bloei en neergang van de Tilburgse familie-onderneming Wolspinnerij Pieter van Dooren 1825-1975* (Dissertatie KUB 1993, Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland XCV + XCVa; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 1993, xxxv + 516 blz., f85,-, ISBN 90 70641 45 3).

De textielnijverheid is één van de weinige bedrijfstakken die zich in een aanhoudende belangstelling van historici mag verheugen. De bestudering daarvan heeft tot tal van dissertaties geleid. Veel van deze wetenschappelijke studies hebben de Twentse textielnijverheid en meer in het bijzonder de katoennijverheid als onderwerp van onderzoek. Soms is daarbij de gehele bedrijfsgroep als invalshoek gekozen zoals de dissertaties van J. A. P. G. Boot (1935), W. T. Kroese (1945) en H. D. Nijhuis (1950). Voorbeelden van onderzoek waarin een onderneming de invalshoek vormde, zijn de dissertaties van R. A. Burgers over 100 jaar G. en H. Salomson (1954), H. H. Vleesenbeek over Nijverdal-Ten Cate (1981) en E. J. Fischer over S. J. Spanjaard (1983).

Studies over de Brabantse wolnijverheid zijn schaars zowel op het niveau van de bedrijfsgroep als op het niveau van de onderneming. Met zijn dissertatie over de Tilburgse wolspinnerij 'Pieter van Dooren' heeft Muntjewerff de Brabantse achterstand op Twente verkleind. Hij heeft dankbaar gebruik kunnen maken van het geïnventariseerde bedrijfsarchief. Aan het onderzoek gaat een beschouwing over de waarde van dit bedrijfsarchief als historische bron vooraf. Hij plaatst terecht enkele kritische kanttekeningen bij de wijze waarop het archief is ontsloten. Vervolgens schetst hij in grote lijnen de opkomst, bloei en ondergang van de Nederlandse wolnijverheid zonder daarbij echter een nieuwe synthese tot stand te brengen.

Het familiebedrijf 'Pieter van Dooren' was geen typische Tilburgse wolfabriek. In tegenstelling tot de meeste andere fabrieken — veelal geïntegreerde spin- en weverijen — was 'Pieter van Dooren' uitsluitend een wolspinnerij waarin — deels voorreigen rekening, deels in loon — strijkgarens voor de wollenstoffenindustrie en voor de tapijtnijverheid werden vervaardigd. De

motieven om tijdelijk (1882-1909) deze specialisatie los te laten door ook wollen stoffen te weven, blijven in de studie onderbelicht.

Ondanks wijzigingen in de juridische vorm van vennootschap onder firma tot commanditaire vennootschap en tot naamloze vennootschap in respectievelijk 1923 en 1949 was en bleef Pieter van Dooren vanaf de oprichting in 1825 een typisch familiebedrijf. Het eigendom en het beheer van de onderneming waren gedurende anderhalve eeuw in handen van de familie. De onderneming verschaftte de familie Van Dooren inkomen en aanzien. Alleen in de beginperiode moest ter financiering van stoom-, spin-, en volmachines een zwaar beroep op vreemd vermogen worden gedaan. Daarna kon door winsthouding in de vermogensbehoefte worden voorzien. In 1968 viel het besluit om de onderneming op te heffen. De keuze tussen behoud van familievermogen en -inkomen enerzijds of continuïteit van de onderneming anderzijds was volgens Muntjewerff niet moeilijk. Internationale concurrentie, een technische achterstand, weinig bereidheid tot innovatie en investeringen, alternatieve carrièremogelijkheden en het uitblijven van overheidssteun waren de belangrijkste overwegingen om de fabriekspoorten te sluiten.

Met behulp van de theorie van het familisme en de methode van de financiële ratio-analyse heeft Muntjewerff getracht de historische ontwikkeling — opkomst, bloei en neergang — van het familiebedrijf 'Pieter van Dooren' te verklaren. In tegenstelling tot A. L. van Schelven en H. de Vries geeft hij een positieve waardering aan het familisme. In plaats van 'bekrompen zelfingenomenheid' spreekt hij van 'goed begrepen eigen belang' (26). Daarnaast legt hij meer dan Van Schelven en De Vries de nadruk op de positie van de familie dan op het functioneren van het bedrijf. Hij brengt dat tot uitdrukking in een aangepaste definitie: 'het streven van de familie der kapitaalbezitters naar een zodanige rentabiliteitswaarde van de eigen onderneming dat daarmee het inkomen, het aanzien en de duurzame sociale positie van de familie behouden blijft en zo mogelijk versterkt kan worden. Zowel het kapitalistisch winststreven als de continuïteit liggen in deze omschrijving flexibel opgesloten' (26).

Bij de financiële ratio-analyse — een analyse van onderling samenhangende kengetallen die inzicht bieden in rentabiliteit, solvabiliteit en liquiditeit van een onderneming — heeft Muntjewerff zich uiteindelijk beperkt tot het Dupont-rekenschema aangevuld met een bewerking van de 'Staat van herkomst en besteding van de middelen'. Deze cijfers zijn uitvoerig gedocumenteerd. Tezamen met genealogische gegevens en ander statistisch materiaal over productie en verbruik zijn zij in een apart deel opgenomen. Muntjewerff heeft een indrukwekkende hoeveelheid cijfermateriaal bijeengebracht en verantwoord. Minder nauwkeurig is hij geweest met het hanteren van begrippen en kwalificaties. Zo wordt de onderneming 'Pieter van Dooren' achtereenvolgens aangeduid met 'kleine werkgever' (85), 'middelgrote onderneming' (89/90, 149, 169, 181), 'een der grote moderne strijkarensponnerijen in Nederland' (191), 'toonaangevende wolspinnerij' (225), 'een van de grote moderne strijkarensponnerijen' (226), 'een middelgrote fabriek' (228) en 'een kleine spinnerij in verhouding met de bedrijfspgroep' (262). Daarnaast worden begrippen gehanteerd als 'moderniteit' en 'innovatief ondernemerschap' zonder dat Muntjewerff deze duidelijk definieert. Een toelichting op de verschillende soorten garens staan verspreid door het hele boek.

In zijn slotbeschouwing komt Muntjewerff tot de conclusie dat kengetallen sec niet te gebruiken zijn als verklaring voor het gevoerde bedrijfsbeleid (268). Deze conclusie kan alleen maar worden onderschreven. De ratio-analyse en kengetallen kunnen nuttige hulpmiddelen zijn, maar ter verklaring dient het theoretisch kader — in dit geval het familisme — op de voorgrond te staan. Het verwerven van inzicht in de motieven en in het handelen van ondernemers kan niet alleen worden verkregen uit de analyse van bedrijfseconomische cijfers.

Het gebruik van kwalitatieve bronnen is daarbij onontbeerlijk. In Muntjewerffs onderzoek is daar maar spaarzaam gebruik van gemaakt waardoor het menselijke gezicht van de ondernemers en de motieven voor hun handelen te weinig vorm hebben gekregen. Opmerkelijk is dat wanneer het wel ter sprake komt, een bronverwijzing naar het rijke bedrijfsarchief of andere bronnen vaak ontbreekt.

Met zijn studie heeft Muntjewerff nieuwe (statistische) bouwstenen aangedragen voor comparatief onderzoek. Hopelijk vormt het een stimulans voor anderen de bestudering van de tot nu toe stiefmoederlijk behandelde geschiedenis van de Brabantse wolnijverheid ter hand te nemen.

J. L. J. M. van Gerwen

G. Ros, *Adalbert von Bornstedt und seine Deutsche-Brüsseler Zeitung. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Emigrantenpublizistik im Vormärz* (Dortmunder Beiträge zur Zeitungs-forschung, LI; München-New Providence-Londen-Parijs: K. G. Saur, 1993, 301 blz., ISBN 3 598 21314 X).

Uit enkele voorstudies van de veelzijdige Duitse communicatiewetenschapper, sociaal-historicus en pershistoricus Kurt Koszyk en van de Vlaming Ros zelf was al heel lang duidelijk, dat iemand met een naam als die van de hoofdfiguur van dit boek, vroeg of laat een boeiende monografie kon opleveren. De man met de adellijke naam had *zijn finest hour* in de roerige jaren veertig van de vorige eeuw, in de 'Vormärz'. Hij speelde onder andere een prominente rol in de buiten het Duitse taalgebied uitgegeven oppositiepers. Bovendien duiken Marx en Engels op in het levensverhaal van deze Adalbert von Bornstedt (1808-1851) die beiden wist te winnen voor het schrijven van bijdragen in zijn *Deutsche-Brüsseler-Zeitung* waarvan de prospectus is gedateerd op 22 november 1846. Het eerste nummer van deze krant heeft twee data: vrijdag 1 en zondag 3 januari 1847. Het laatste nummer heeft als datum 27 februari 1848. Twee dagen later werd von Bornstedt België uitgewezen, zoals hij drie jaar eerder Parijs had moeten verlaten. De eerste artikelen van Marx en Engels zijn afgedrukt in het nummer van zondag 12 september 1847. Kort na de uitwijzing van von Bornstedt adviseerde de minister van justitie de Belgische koning ook Karl Marx het land uit te zetten.

Uit het woord vooraf van Koszyk blijkt, dat het nu in het Duits verschenen boek is gebaseerd op de dissertatie die Ros in 1980 aan de Rijksuniversiteit Gent heeft verdedigd. Zijn beoogde promotor, de bekende (pers)historicus Theo Luyckx, was drie jaar eerder overleden. Ros noemt hem met erkentelijkheid als degene die hem op het spoor van von Bornstedt heeft gezet. Toen de Berlijnse Muur nog overeind stond heeft Ros met succes in DDR-archieven naar onbekende bronnen voor zijn onderzoek gezocht. Koszyk, een kenner van de geschiedenis van de internationale arbeidersbeweging en ook goed thuis in het Internationaal instituut voor sociale geschiedenis te Amsterdam, prijst de auteur voor zijn grondige en brede aanpak. Lezing van de tekst en bestudering van de opgave van de bronnen en literatuur leiden tot de conclusie, dat Koszyk geen obligaats-welwillend ten geleide heeft geschreven. Zelfs de Nederlandse onderzoeker wordt op zijn wenken bediend, als hij zich begint af te vragen, hoe von Bornstedt in de Nederlandse verhoudingen van die tijd valt in te passen.

Onder welk politiek gesternte verliet de als beroepsmilitair begonnen von Bornstedt Pruisen? Het boek laat zich nauwelijks anders dan in hoofdlijnen samenvatten. Tussen 1815 en 1848 raakte de Duitse pers in een desolate toestand. De *Karlsbader Beschlüsse* van 1819 maakten het